

2. Методы кластерного анализа [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.exponenta.ru/SOFT/STATIST/statistica5_5/17/17.asp
3. Моргун В. Ф. Основи психологічної діагностики : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. Ф. Моргун, І. Г. Тітов. – К. : Видавничий Дім “Слово”, 2009. – 464 с.
4. Оуэн Д. Б. Сборник статистических таблиц / Д. Б. Оуэн. – М. : ВЦ АН СССР, 1966. – 586 с.
5. Петровська К. В. Формування суспільно-нормативної поведінки учнівської молоді в творчих неформальних об'єднаннях : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.05 / Петровська Катерина Володимирівна. – Слов'янськ, 2013. – 347 с.

REFERENCES

1. Anderson T. Vvedenie v mnogomernyj statisticheskij analiz / T. Anderson. – М. : FM, 1963. – 500 p.
2. Metody klasterного analiza [Jelektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa : http://www.exponenta.ru/SOFT/STATIST/statistica5_5/17/17.asp
3. Morgun V. F. Osnovi psihologichnoyi diagnostiki : navchal'nij posibnik dlja studentiv vishnih navchal'nih zakladiv / V. F. Morgun, I. G. Titov. – К. : Vidavnichij Dim “Slovo”, 2009. – 464 p.
4. Oujen D. B. Sbornik statisticheskikh tablic / D. B. Ouen. – М. : VC AN SSSR, 1966. – 586 p.
5. Petrovs'ka K. V. Formuvannja suspil'no-normativnoyi povedinki uchnivs'koyi molodi v tvorchih neformal'nih ob'ednannjah : dis. ... kand. ped. nauk : 13.00.05 / Petrovs'ka Katerina Volodimirivna. – Slov'jans'k, 2013. – 347 p.

УДК 364.4

ОЦІНКА ПОТРЕБ ДИТИНИ ТА ЇЇ СІМ'Ї: СУТНІСТЬ, ЗНАЧЕННЯ, КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ

Петрочко Ж.В., д. пед. н., с. н. с., заст. директора з науково-експериментальної роботи

Інститут проблем виховання НАПН України, вул. М. Берлінського, 9, Київ, Україна

petrochko@ukr.net

У статті розкривається сутність оцінки потреб дитини та її сім'ї. Представлено значення впровадження оцінки потреб клієнта на сучасному етапі розвитку соціальної й соціально-педагогічної роботи в Україні. Охарактеризовано теоретичні основи оцінки (теорія прив'язаності, відновлення, концепція сильних сторін).

Ключові слова: оцінка потреб, потреби дитини, батьківський потенціал, фактори сім'ї та середовища.

ОЦЕНКА ПОТРЕБНОСТЕЙ РЕБЕНКА И ЕГО СЕМЬИ: СУЩНОСТЬ, ЗНАЧЕНИЕ, КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ

Петрочко Ж.В.

Інститут проблем виховання НАПН України, вул. М. Берлінського, 9, Київ, Україна

petrochko@ukr.net

В статье раскрывается сущность оценки потребностей ребенка и его семьи. Представлено значение внедрения оценки потребности клиента на современном этапе развития социальной и социально-педагогической работы в Украине. Охарактеризовано теоретические основы оценки (теория привязанности, обновления, концепция сильных сторон).

Ключевые слова: оценка потребностей, потребности ребенка, родительский потенциал, факторы семьи и среды.

ASSESSING OF THE CHILD AND HIS FAMILY NEEDS: THE NATURE, VALUE, CONCEPTUAL BASIS

Petrochko ZH.

Institute of Problems of Education of the National academy of pedagogical sciences of Ukraine, M. Berlniskiy st., 4, Kyiv, Ukraine

petrochko@ukr.net

The article exposes the assessment of the child and his family needs. Value of the assessment implementing of the client's needs at the present stage of social and socio-pedagogical work in Ukraine is presented. Theoretical basis of assessment is described (theory of attachment, restore, and the concept of strengths).

Assessment of needs of the child and his family built on the conceptual and theoretical basis, strengthens its role in the system to ensure the rights of children in difficult circumstances. Position of attachment theory, recovery, periodization of child development, the concept of the strengths of the individual - the basis for the implementation of such an assessment, the formation of its indicators.

However, apart from the laws of development of the individual, it is important to be aware of the essence, the value of all the components and indicators to measure, understand the logic of a common approach to its implementation. Allowance for this is a condition for effective evaluation needs of the child and his family, is carried out to identity or the identity of the growing educated and developed in a supportive environment. In other words, as a child on a personal level and at the level of society included in the system of long-term emotional and positive social interactions, relationships, is the basis of their own sense of security, assurance of their rights.

Key words: needs assessment, the child's needs, parental capacity, family and environmental factors.

Упродовж останніх п'яти років в Україні помітно активізувалися зусилля державних і неурядових організацій задля підвищення якості соціальних послуг населенню відповідно до його потреб. У зв'язку із цим виникла необхідність у пошуку чи створенні інструменту встановлення та гарантування якості соціальних послуг, регулювання їх надання різними соціальними інституціями. Одним із таких інструментів стало розроблення та впровадження в практику соціальної і соціально-педагогічної роботи оцінки потреб клієнтів. Обґрунтування концептуальних засад і створення єдиного алгоритму оцінки потреб дитини та її сім'ї як складової ведення випадку – вагомий крок до стандартизації такої оцінки й реалізації соціальної ідеї державного замовлення на соціальні послуги сім'ям з дітьми, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Мета статті – розкрити сутність, значення й концептуальні засади оцінки потреб дитини та її сім'ї.

Проаналізуємо лінгвістичне пояснення лексеми "оцінка". Так, у сучасному тлумачному словнику української мови зазначається: "Оцінка – думка, міркування про якість, характер значення кого-, чого-небудь" [4, с. 336]. З позиції психології, оцінка – вимірювання індивідуальних відмінностей, пов'язаних з характерними особистісними рисами [6, с. 317]. Дещо іншим, але близьким до нашого розуміння, є визначення оцінки з позиції соціології – це співвідношення будь-якого об'єкта з прийнятими критеріями, зразком, нормою [3, с. 230]. З позиції філософії, оцінка – одне із основних понять аксіології та логіки оцінок, яке відображає ціннісний аспект взаємодії дійсності та людини. Оцінка може даватися за різними ознаками, проте найчастіше – добре/погано (*авт. так/ні*). Висловлювання з оцінки містить дескриптивну і недескриптивну частини. Перша описує стан справ, друга висловлює щось із цього приводу. Найчастіше смисл оцінки імплікативно пов'язаний з дескриптивним. Шкала оцінки відбиває властивості об'єкта оцінка [5, с. 461].

Потрібно зазначити, що "оцінка потреб" як термін несе своє лінгвістичне, психологічне, соціологічне і філософське наповнення й об'єднує сутність конструктів "потреби" і "оцінка".

Якщо перенести висловлені вище семантичні міркування щодо поняття "оцінка" в площину визначення поняття "оцінка потреб дитини та її сім'ї", то шкала оцінки відображає норми/зразки задоволення потреб дитини відповідного віку, котра розвивається гармонійно.

При цьому недескриптивна (модальна) частина оцінки базується на уявленнях фахівців про потреби дитини в контексті її прав, стандарти розвитку особистості в різні вікові періоди, інтереси дитини. І оскільки фахівці соціальної сфери дають оцінку на основі наявних у них переконань, ціннісних ставлень, стереотипів, виконуючи операційні порівняння, зростає вага їх спеціальної професійної підготовки до здійснення оцінки потреб дитини та її сім'ї.

У Законі України "Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю" дається юридичне визначення *оцінки потреб* як процесу збору, узагальнення та аналізу соціальними працівниками інформації щодо стану та життєвих обставин об'єкта соціальних послуг з метою визначення видів та обсягів послуг, їх впливу на процес подолання складних життєвих обставин.

Залежно від категорії клієнтів, оцінка потреб яких здійснюється, вирізняють оцінку потреб дитини та її сім'ї. Ми визначаємо *оцінку потреб дитини та її сім'ї* як процес збору, узагальнення та аналізу інформації щодо розвитку дитини, батьківського потенціалу, факторів сім'ї та середовища, підготовки висновків та рекомендацій для прийняття рішень у найкращих інтересах дитини щодо надання відповідних соціальних послуг. Отже, метою оцінки потреб є визначення необхідних стратегій втручання, видів соціальних послуг, соціальної допомоги, спрямованих на забезпечення прав дитини, подолання складних життєвих обставин дитини та її сім'ї або мінімізацію їх наслідків.

Нормативно-правовими підставами для впровадження оцінки потреб дитини та її сім'ї в Україні є закони «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю», «Про соціальні послуги», постанови Кабінету Міністрів України № 866 від 24 вересня 2008 р. «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини», №895 від 21 листопада 2013 р. «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах», № 896 «Про затвердження Порядку виявлення сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальних послуг та здійснення соціального супроводу таких сімей (осіб)».

Нові можливості для поглиблення змісту та покращення якості надання соціальних послуг вразливим категоріям населення відповідно до їхніх потреб створило введення у 2012 р. посади фахівця із соціальної роботи. Так, наказом Міністерства соціальної політики визначено, що однією із функцій такого фахівця є проведення «оцінки потреб дитини, сім'ї та молодшої особи, обстеження матеріально-побутових умов за згодою сім'ї».

У міжнародній практиці оцінка потреб уже не перший рік упевнено розвивається як базова технологія соціальної і соціально-педагогічної роботи. Форвардами цього є Велика Британія, Швеція, США, Польща, Німеччина, Голландія, Латвія, Литва, Нідерланди та інші країни світу. Певні успіхи впровадження оцінки потреб клієнта мають Росія, Грузія, Таджикистан.

У більшості країн оцінка здійснюється державними організаціями за місцем проживання клієнта (Велика Британія, Швеція, Латвія, Литва). Проте, наприклад, у Німеччині оцінка потреб осіб похилого віку та дорослих інвалідів проводиться експертними групами, створеними при медичних касах страхового фонду з догляду (для застрахованих осіб). В інших випадках поширена практика оцінки потреб клієнта незалежними недержавними організаціями – надавачами послуг. У Голландії оцінку здійснюють кваліфіковані працівники, які пройшли відповідну підготовку і є співробітниками незалежної служби (департаменту), що функціонує при страховому фонді.

В Україні інноваційні проекти із визначення, апробації й реалізації моделей, змісту та процедури оцінки здійснюються з 2009 р. силами неурядових організацій, а саме: Міжнародної благодійної організації «Надія і житло для дітей» в Україні, Українського фонду «Благополуччя дітей», Партнерства «Кожній дитині», МБО «БФ «СОС–Дитяче

містечко». Водночас найбільш послідовно та системно до розроблення, впровадження технології оцінки потреб дитини та її сім'ї вдалося наблизитися *Партнерству «Кожній дитині»*. Розпочата організацією в 2005 р. відповідна діяльність була узагальнена в двох методичних посібниках: 2007 р. – «Оцінка потреб дитини та її сім'ї», 2011 р. – «Оцінка потреб дитини та її сім'ї: від теорії до практики»[2].

Отже, досвід впровадження оцінки потреб у різних соціальних інституціях як державними, так і неурядовими організаціями існує, що презентує значення такої технології. Доказом зазначеного стали неодноразові спроби запровадження технології оцінки потреб на державному рівні (Наказ Держсоцслужби від 21 вересня 2009 р. № 54 «Про апробацію проекту оцінки потреб дитини та її сім'ї та проекту оцінки потреб і ресурсів сім'ї»). Однак, структурні зміни, часта зміна керівництва державних установ, врешті ліквідація Державної соціальної служби для сім'ї дітей та молоді, уповільнили ці процеси. Окрім цього, труднощі впровадження та утвердження технології оцінки обумовлені також і тим, що більшість неурядових організацій, які мають досвід здійснення оцінки потреб клієнта, перейняли цю технологію, виходячи із досвіду своїх іноземних партнерів, а, відповідно, відсутнє спільне бачення механізмів й інструментів оцінки, її концептуальних засад. Відтак, кожна організація, як правило, співпрацюючи в межах проєктів з тими чи іншими місцевими соціальними службами, запроваджувала свій інструментарій оцінки, який міг суттєво відрізнятись від інструментарію, що застосовують інші організації.

Нині вищезначену проблему розв'язано шляхом розроблення на замовлення Міністерства соціальної політики України й фінансової підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) Національного інструментарію оцінки потреб дитини та її сім'ї.

Актуальність такого кроку обумовила низка причин:

- необхідність відпрацювання реальних механізмів захисту інтересів дитини і гарантування їхнього розвитку у родинному середовищі, вироблення та прийняття рішень з урахуванням їхніх найкращих інтересів;
- неможливість здійснювати раннє втручання через відсутність відповідного інструментарію;
- неузгодженість щодо оцінки між державними і недержавними організаціями;
- підвищення вимог до якості роботи з випадком на засадах об'єктивності прийняття рішень;
- неможливість контролювати зміст та якість надання соціальних послуг;
- необхідність виваженого і відповідального складання плану роботи з клієнтом (наприклад, плану соціального супроводу);
- підвищення уваги до особистісного потенціалу клієнтів;
- необхідність економного й ефективного використання наявних ресурсів.

Згідно з положеннями Конвенції ООН про права дитини, концептуальним твердженням стосовно оцінки потреб є таке: оцінка потреб дитини та її сім'ї – першооснова забезпечення прав підростаючої особистості. Тобто, щоб забезпечити права дітей, потрібно, насамперед, виявити й проаналізувати їхні потреби.

Вищесказане набуває ще більшої значущості, коли йдеться про забезпечення прав дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Тому першочергове завдання оцінки – безпека дитини, недопущення порушень її прав або мінімізація таких порушень. Ми відстоюємо позицію, що сім'я – природне середовище забезпечення прав дитини, а, відповідно,

неадекватне втручання в сім'ю може підірвати її цілісність, функціонування. У такому разі надзавданням оцінки є пошук, створення чи відновлення можливостей дитини зростати у сприятливому й стабільному сімейному оточенні.

Унікальність технології оцінки потреб дитини та її сім'ї полягає в тому, що оцінка вирішує ряд важливих управлінських й соціально-педагогічних завдань: по-перше, вона є вагомим аргументом та механізмом захисту прав дитини під час прийняття відповідних рішень та вчинення негайних дій (у т. ч. й стосовно необхідності вилучення дитини із сімейного оточення); по-друге, завдяки чіткому і логічному інструментарію оцінки, у т. ч. формалізованим індикаторам, соціальний педагог/соціальний працівник усвідомлює зміст своєї роботи з дитиною і сім'єю, діє логічно й виправдано в інтересах дитини, а не керується власною інтуїцією; по-третє, оперуючи результатами оцінки, соціальному педагогові/соціальному працівникові легше відстоювати свою позицію, пояснюючи доцільність певних дій в інтересах дитини.

Позитивне значення оцінки потреб для розвитку системи забезпечення прав дітей очевидне, адже відбуваються певні (позитивні) зміни не тільки на рівні особистості, а й на рівні соціального середовища, громади. Зосередження уваги на ресурсах, що забезпечують гармонійний розвиток дитини та її сім'ї, сприяє розвитку наявних ресурсів, їх примноженню, збагаченню. Окрім цього, належно надані послуги, визначені на основі оцінки потреб клієнта, стають доброю рекламою, підвищують імідж організації, соціального працівника/фахівця із соціальної роботи; поглиблюється взаємодія і партнерство з клієнтом.

Оскільки оцінка потреб дитини проводиться з метою визначення необхідних видів соціальних послуг, соціально-педагогічної підтримки, методів втручання, спрямованих на захист та забезпечення благополуччя дитини, зміни ситуації в сім'ї або поведінки її членів на краще, її можна розглядати як інструмент забезпечення прав дитини, а також як інструмент для надання якісних соціальних послуг дитині та її сім'ї.

Зокрема, як інструмент забезпечення прав дитини, оцінка потреб допомагає виявити стан безпечності дитини та ризики заподіяння їй шкоди (дає змогу відповісти на запитання: чи не потерпає дитина від жорстокого поводження, насильства; чи забезпечені потреби дитини в повноцінному харчуванні, одязі, емоційних контактах із авторитетною особою; чи безпечними є для дитини її місце проживання, найближче оточення; чи не порушуються житлові та майнові права дитини; чи володіють батьки, інші члени родини достатнім потенціалом, щоб захистити дитину, протидіяти ризикам заподіяння шкоди її життю і здоров'ю тощо).

Як інструмент надання соціальних послуг, оцінка потреб дозволяє визначити: межі втручання фахівців соціальної сфери; коло спеціалістів, здатних допомогти дитині та її сім'ї; форми і методи роботи, що найкращим чином відповідають потребам й очікуванням дитини та її сім'ї тощо.

Ми виходимо з наукової позиції, що для досягнення стану благополуччя важливо сприяти задоволенню біологічних (повноцінне харчування, відпочинок, оптимальні фізичні навантаження тощо), психічних (інтелектуальний, естетичний, емоційно-ціннісний розвиток, самоусвідомлення, самопрезентація тощо) і соціальних (стабільні й теплі стосунки з найближчим оточенням; дружба з однолітками та іншими авторитетними особами; соціальне самовизначення, соціальна самореалізація, незалежність від дорослих тощо) потреб дитини. Під час оцінки потреб необхідно брати до уваги потреби усіх трьох груп.

Окрім цього, забезпечення прав дітей, стан задоволення усіх їхніх потреб залежить від батьківської компетентності, вміння батьків розуміти й «відгукуватися» на потреби дитини.

Як правило, зазначене значною мірною залежить від обставин сім'ї, умов її проживання, мережі соціальної підтримки тощо.

Отже, основна концептуальна ідея оцінки потреб дитини та її сім'ї така: лише в разі повного врахування потреб дитини, високого батьківського потенціалу, сприятливого впливу факторів сім'ї та середовища дитина захищена й забезпечена усім необхідним для гармонійного розвитку.

Відтак, показниками оцінки потреб дитини та її сім'ї є: здоров'я, освіта, емоційний розвиток, самоусвідомлення і самопрезентація, сімейні та соціальні стосунки, самообслуговування (компонент «потреби дитини»); елементарний догляд, гарантія безпеки, емоційне тепло, стимулювання, життєві цінності і обмеження (компонент «батьківський потенціал»); історія сім'ї, родичі, житлово-побутові умови, зайнятість, доходи, соціальна інтеграція, ресурси громади (компонент «фактори сім'ї та середовища»).

Таке ґрунтовне діагностичне обстеження успішно може провести лише команда фахівців соціальної сфери. У зв'язку з цим, методологічну основу оцінки становить міжвідомчий і міждисциплінарний науковий підхід. Упровадження цього підходу передбачає наявність спільних переконань фахівців, залучених до оцінки, що формуються на підставі відповідних знань (теорія прив'язаності, відновлення, періодизації розвитку особистості, концепція сильних сторін).

Чільне місце в теоретичній базі здійснення оцінки потреб дитини і її сім'ї посідає теорія прив'язаностей. Дж.Боулбі (Bowlby) і його послідовники (Мері Ейнсворт (Ainsworth), Cassidy, Crittenden, Durkin, Goldfarb, Fahlberg та ін.) довели важливість для повноцінного розвитку дитини, формування її ідентичності, встановлення прив'язаностей між дитиною і батьками чи особам, котрі їх замінюють, забезпечення зв'язку, стабільних і тривалих стосунків дитини і дорослих. Соціальні працівники, які здійснюють оцінку потреб дитини і її сім'ї, мають усвідомлювати наслідки втрати прив'язаності для подальшого розвитку особистості дитини. Саме діагностування слабких прив'язаностей чи їх відсутності, зосередження на емоційному розвитку дитини та здатності батьків оточити дитину емоційним теплом, пошук значущих для дитини людей, з якими збереглися прив'язаності, тощо, мають стати пріоритетами в соціальній/соціально-педагогічній роботі.

Сутність теорії відновлення полягає у тому, що діти захищені не лише природою розвитку, але й діями дорослих і своїми власними діями, розвитком своїх потенцій, можливостями досягнення успіху і успішним досвідом (Masten A. and Coatsworth, J.). Йдеться про здатність дитини до відновлення внутрішніх ресурсів після кризи, стресу за допомогою акцентування уваги на її самомобілізації, найближчому оточенійсоціальному середовищі. У теорії відновлення особлива увага приділяється необхідності створення мережі підтримки дитини та її сім'ї в громаді й водночас розвитку усвідомлення ними власної приналежності до цієї громади.

Оцінка потреб має спиратися на позитивний потенціал дитини та її сім'ї. Відповідно, одним із найважливіших моментів є оцінка сильних сторін дитини та членів її сім'ї. Акцентування на сильних сторонах допомагає зрозуміти, що саме члени сім'ї можуть зробити, щоб самостійно розв'язати проблему, подолати складну життєву обставину.

У контексті загальних закономірностей особистісного становлення в різні вікові періоди дитина, розвиваючись, проходить низку послідовних стадій, на кожній з яких вона здобуває певну якість, що фіксується й зберігається в подальші етапи життя. Тобто, індикатори оцінки потреб дітей різного віку мають визначатися відповідно до показників вікової періодизації розвитку особистості.

Отже, оцінка потреб дитини та її сім'ї вибудовується на обґрунтованій концептуально-теоретичній основі, що підсилює її значення в системі забезпечення прав дітей, які

опинилися у складних життєвих обставинах. Положення теорії прив'язаності, відновлення, періодизації розвитку дитини, концепції сильних сторін людини – підґрунтя для здійснення такої оцінки, формування її індикаторів. Проте, окрім закономірностей розвитку особистості, важливо усвідомлювати сутність, значення компонентів і усіх показників оцінки, розуміти логіку загального підходу до її здійснення. Врахування зазначеного є умовою результативної оцінки потреб дитини та її сім'ї, що проводиться з метою пересвідчення, чи підростаюча особистість виховується і розвивається в сприятливому середовищі. Іншими словами, чи дитина як на особистісному рівні, так і на рівні соціуму включена в систему довготривалих і емоційно позитивних соціальних взаємодій, зв'язків, що є основою відчуття нею власної захищеності, гарантованості своїх прав.

Напрямами подальших досліджень є обґрунтування механізмів та шляхів оптимального використання діагностичного інструментарію оцінки потреб різними представниками мультидисциплінарної команди фахівців соціальної сфери.

ЛІТЕРАТУРА

1. Діти у складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав : монографія / Ж. В. Петрочко. – Рівне : видавець О. Зень, 2010. – 368 с.
2. Оцінка потреб дитини та її сім'ї: від теорії до практики : навч. посіб. ; у 2-х ч. / І.Д. Зверева, З.П. Кияниця, В.О. Кузьмінський, Ж.В. Петрочко. – К. : Задруга, 2011. – Ч. 1. – 228 с.
3. Социологический энциклопедический словарь : [на русс., англ., нем., франц. и чешск. яз.] / ред.-коорд. – акад. Г. В. Осипов. – М. : Изд. НОРМА-ИНФРА, 2000. – 488 с.
4. Сучасний тлумачний словник української мови / [Уклад.Л. П. Олексієнко, О. Л. Шумейко] – К. : Кобза, 2004. – 544 с.
5. Філософський енциклопедичний словник / за ред. М. Т. Максименко. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
6. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Х. : Прапор, 2007. – 670 с.

REFERENCES

1. Diti u skladnih zhittevih obstavinah: social'no-pedagogichne zabezpechennja prav : monografija / Zh. V. Petrochko. – Rivne : vidavec' O. Zen', 2010. – 368 p.
2. Ocinka potreb ditini ta yiyi sim'yi: vid teorii do praktiki : navch. posib. ; u 2-h ch. / I.D. Zvereva, Z.P. Kijanicja, V.O. Kuz'mins'kij, Zh.V. Petrochko. – K. : Zadruga, 2011. – Ch. 1. – 228 p.
3. Sociologicheskijj enciklopedicheskijj slovar' : [na russ., angl., nem., franc. i cheshsk. jaz.] / red.-koord. – akad. G. V. Osipov. – M. : Izd. NORMA-INFRA, 2000. – 488 p.
4. Suchasnij tлумachnij slovník ukrajyns'koyi movi / [Uklad.L. P. Oleksienko, O. L. Shumejko] – K. : Kobza, 2004. – 544 p.
5. Filosofs'kij enciklopedichnij slovník / za red. M. T. Maksimenko. – K. : Abris, 2002. – 742 p.
6. Shapar V. B. Suchasnij tлумachnij psihologichnij slovník / V. B. Shapar. – H. : Prapor, 2007. – 670 p.